REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 6 | MARCH - 2026

भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग

प्रा.डॉ.राखी चंदन मोटघरे (तुरस्कर)
विदर्भ कला व वाणिज्य महाविद्यालय, लाखनी. जि.भंडारा

सारांश:

विकास कार्यक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी समुदायाचा सहभाग हा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात. स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग विकास उपक्रम अधिक संबंधित, टिकाऊ आणि लाभदायक बनवतो. प्रस्तुत संशोधन अध्ययनामध्ये महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यात राबविण्यात येणाऱ्या विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांच्या सहभागाची पातळी आणि स्वरूप यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासात ग्रामपंचायत, स्वयं-सहायता गट आणि स्वयंसेवी संस्था यांसारख्या स्थानिक संस्थांची विविध शासकीय योजना आणि विकास उपक्रमांमध्ये समुदायाचा सहभाग वाढविण्यातील भूमिका अधोरेखित करण्यात आली आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती सर्वेक्षण, मुलाखती आणि प्रश्नावली यांच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली, तर दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, शैक्षणिक संशोधन लेख आणि इतर संदर्भ स्रोतांमधून मिळविण्यात आली. अभ्यासातून असे दिसून आले की ग्रामीण रोजगार, स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि उपजीविका विकासाशी संबंधित कार्यक्रमांच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख प्रक्रियेत समुदायाचा सहभाग महत्त्वपूर्ण ठरतो. तसेच अभ्यासात काही अडचणींचीही नोंद करण्यात आली आहे, जसे की योजनांविषयी अपुरी माहिती, सामाजिक-आर्थिक अडथळे, मर्यादित शिक्षण आणि शासकीय यंत्रणा व स्थानिक समुदाय यांच्यातील अपुरा समन्वय. संशोधनातील निष्कर्षांनुसार तळागाळातील संस्थांना बळकटी देणे, विकास योजनांविषयी जनजागृती वाढविणे आणि विशेषतः महिला व वंचित घटकांचा सहभाग वाढविणे यामुळे विकास उपक्रमांची परिणामकारकता लक्षणीयरीत्या वाढू शकते. त्यामुळे भंडारा जिल्ह्यात टिकाऊ ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: *समुदाय सहभाग, ग्रामीण विकास, स्थानिक प्रशासन, विकास कार्यक्रम, ग्रामपंचायत, स्वयं-सहायता गट.*

प्रस्तावना:

ग्रामीण भागातील विकास कार्यक्रमांच्या यशासाठी समुदायाचा सहभाग हा एक महत्त्वपूर्ण घटक मानला जातो. स्थानिक लोक जेव्हा विकास उपक्रमांच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होतात तेव्हा हे कार्यक्रम अधिक प्रभावी, टिकाऊ आणि लोकांच्या वास्तविक गरजांशी सुसंगत ठरतात. समुदायाचा सहभाग स्थानिक लोकशाही मजबूत करतो, पारदर्शकता वाढवतो आणि विकासाचा लाभ योग्य लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करतो. अलीकडच्या काळात शासन आणि विकास संस्था विकास प्रक्रियेत स्थानिक समुदायांचा सहभाग वाढविण्याला अधिक महत्त्व देत आहेत.

महाराष्ट्राच्या पूर्व भागात स्थित असलेला भंडारा जिल्हा हा कृषीप्रधान आणि ग्रामीण लोकसंख्या असलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्यातील बहुतांश गावांमध्ये लोकांचे मुख्य उपजीविकेचे साधन शेती, मत्स्यव्यवसाय आणि संबंधित उद्योग आहेत. ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी शासन आणि इतर संस्थांमार्फत विविध विकास कार्यक्रम

राबविण्यात येत आहेत. यात ग्रामीण रोजगार, स्वच्छता, गृहनिर्माण, शिक्षण, जलव्यवस्थापन आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित योजनांचा समावेश आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), स्वच्छ भारत अभियान, राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) आणि प्रधानमंत्री आवास योजना यांसारख्या योजनांनी जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासाला चालना दिली आहे. या योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक समुदायांचा सहभाग आणि सहकार्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामपंचायत, स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि गावपातळीवरील समित्या या संस्था लोकांना निर्णयप्रक्रिया आणि विकास उपक्रमांच्या अंमलबजावणीत सहभागी होण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देतात.

तथापि, विविध योजना आणि संस्थात्मक रचना उपलब्ध असूनही विकास कार्यक्रमांमध्ये समुदायाचा सहभाग काही अडचणींमुळे मर्यादित राहतो. योजनांविषयी अपुरी माहिती, कमी शैक्षणिक स्तर, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि प्रशासन व स्थानिक लोकांमधील अपुरा संवाद यांसारख्या कारणांमुळे सहभागाची पातळी कमी होऊ शकते. त्यामुळे या समस्यांचे आकलन करणे आणि त्यावर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

म्हणूनच या संशोधनाचा उद्देश भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग आणि त्याची पातळी अभ्यासणे हा आहे. तसेच समुदायाच्या सहभागावर परिणाम करणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करून स्थानिक लोकांचा सहभाग अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाय सुचविणे हाही या संशोधनाचा हेतू आहे. ग्रामीण भागातील टिकाऊ आणि समावेशक विकास साध्य करण्यासाठी समुदायाचा सक्रिय सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

अध्ययनाची उद्दिष्टे:

१) भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये समुदायाच्या सहभागाची पातळी अभ्यासणे.
२) ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्था आणि स्वयं-सहायता गट यांसारख्या स्थानिक संस्थांची सहभाग वाढविण्यातील भूमिका ओळखणे.
३) विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास स्थानिक समुदायांना भेडसावणाऱ्या अडचणींचे विश्लेषण करणे.
४) विकास कार्यक्रमांमध्ये समुदायाचा सहभाग वाढविण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पद्धती:

या अध्ययनामध्ये भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये समुदायाच्या सहभागाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन रचना वापरण्यात आली आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक माहिती निवडलेल्या गावांतील ग्रामस्थ, ग्रामपंचायत सदस्य आणि स्वयं-सहायता गटातील सदस्य यांच्या प्रश्नावली व मुलाखती यांच्या माध्यमातून संकलित करण्यात आली. या अध्ययनासाठी एकूण २२० प्रतिसादकांचा नमुना घेण्यात आला. दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, पुस्तके आणि संशोधन लेख यांमधून प्राप्त करण्यात आली. प्रतिसादकांची निवड करण्यासाठी यादृच्छिक नमुना पद्धती वापरण्यात आली.

भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग:

विकास कार्यक्रमांच्या यशस्वी अंमलबजावणीमध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो, विशेषतः ग्रामीण भागात. महाराष्ट्रातील भंडारा जिल्ह्यासारख्या भागांमध्ये विकास उपक्रम मोठ्या प्रमाणात स्थानिक लोकांच्या सहकार्यावर आणि सक्रिय सहभागावर अवलंबून असतात. समुदायाचा सहभाग लोकांना त्यांच्या गरजा व्यक्त करण्याची, निर्णय प्रक्रियेत योगदान देण्याची आणि विकास उपक्रमांची जबाबदारी स्वीकारण्याची संधी देतो. लोक विकास प्रक्रियेत सहभागी झाल्यास विकास कार्यक्रम अधिक प्रभावी, संबंधितआणि टिकाऊ ठरतात.

भंडारा जिल्ह्यात प्रामुख्याने ग्रामीण लोकसंख्या असून शेती, मत्स्यव्यवसाय आणि संबंधित व्यवसाय हे लोकांच्या उपजीविकेचे प्रमुख साधन आहेत. ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), स्वच्छ भारत अभियान, राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) आणि प्रधानमंत्री आवास योजना यांसारख्या विविध योजना सुरू केल्या आहेत. या योजनांद्वारे गावसभांच्या बैठका, ग्रामसभा चर्चा आणि स्थानिक समित्यांच्या माध्यमातून

समुदायाचा सहभाग प्रोत्साहित केला जातो. यामुळे स्थानिक लोकांना त्यांच्या समस्या मांडण्याची आणि विकास नियोजनात योगदान देण्याची संधी मिळते.

ग्रामपंचायत, स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि गाव विकास समित्या यांसारख्या स्थानिक संस्था समुदायाचा सहभाग वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रामपंचायत ही गावपातळीवरील विकास प्रकल्पांचे नियोजन व अंमलबजावणी करणारी प्रमुख स्थानिक प्रशासकीय संस्था आहे. ग्रामसभांच्या बैठकीत गावकरी विकासाच्या प्राधान्यक्रमांवर चर्चा करू शकतात, संसाधनांचे वाटप ठरवू शकतात आणि चालू असलेल्या विकास कामांवर देखरेख ठेवू शकतात.

तसेच स्वयं-सहायता गट, विशेषतः महिलांचे गट, सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे साधन बनले आहेत. हे गट आर्थिक समावेशन, उपजीविकेच्या संधी आणि शासकीय योजनांविषयी जागरूकता वाढविण्यास मदत करतात.

समुदायाचा सहभाग विकास उपक्रमांमध्ये पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढविण्यास देखील मदत करतो. गावकरी जेव्हा विकास कामांवर लक्ष ठेवतात तेव्हा भ्रष्टाचार किंवा संसाधनांचा गैरवापर होण्याची शक्यता कमी होते आणि समुदायामध्ये सामूहिक जबाबदारीची भावना वाढते. तथापि, समुदायाच्या सहभागावर काही अडचणी देखील परिणाम करतात. शासकीय योजनांविषयी अपुरी माहिती, कमी साक्षरता, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि माहितीपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांमुळे लोकांचा सहभाग कमी होऊ शकतो.

म्हणूनच समुदायाचा सहभाग मजबूत करण्यासाठी जागृती मोहिमा, क्षमता विकास कार्यक्रम आणि समावेशक निर्णयप्रक्रिया यांना प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. विशेषतः महिला, युवक आणि वंचित घटकांचा सक्रिय सहभाग वाढविल्यास विकास कार्यक्रमांची परिणामकारकता अधिक वाढू शकते. एकूणच, भंडारा जिल्ह्यात शाश्वत आणि समावेशक ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी समुदायाचा सक्रिय सहभाग अत्यंत आवश्यक आहे.

तक्ता १ : प्रतिसादकांचे लिंगानुसार वितरण

लिंग	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
पुरुष	१३०	५९.०९%
महिला	९०	४०.९१%
एकूण	२२०	१००%

तक्ता २ : प्रतिसादकांचे वयानुसार वितरण

वयोगट	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
१८–३० वर्षे	६०	२७.२७%
३१–४५ वर्षे	८५	३८.६४%
४६–६० वर्षे	५०	२२.७३%
६० वर्षांपेक्षा जास्त	२५	११.३६%
एकूण	२२०	१००%

तक्ता ३ : प्रतिसादकांचे शैक्षणिक स्तर

शैक्षणिक स्तर	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
निरक्षर	३५	१५.९१%
प्राथमिक शिक्षण	७०	३१.८२%
माध्यमिक शिक्षण	६५	२९.५५%
उच्च माध्यमिक	३०	१३.६४%
पदवी व त्यापुढे	२०	९.०९%
एकूण	२२०	१००%

तक्ता ४ : विकास कार्यक्रमांविषयी जागरूकता

जागरूकतेची पातळी	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
पूर्णपणे जागरूक	९५	४३.१८%
अंशतः जागरूक	८०	३६.३६%
अजिबात जागरूक नाहीत	४५	२०.४६%
एकूण	२२०	१००%

तक्ता ५ : विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभाग

सहभागाची पातळी	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
नियमित सहभाग	९०	४०.९१%
कधीकधी सहभाग	७५	३४.०९%
क्वचित सहभाग	३५	१५.९१%
सहभाग नाही	२०	९.०९%
एकूण	२२०	१००%

तक्ता ६ : विकास कार्यक्रमांचे प्रकार ज्यामध्ये सहभाग आहे

कार्यक्रमाचा प्रकार	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी (%)
ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम	६०	२७.२७%
स्वच्छता कार्यक्रम	५०	२२.७३%
जलसंवर्धन	४०	१८.१८%
गृहनिर्माण योजना	३५	१५.९१%
महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम	३५	१५.९१%
एकूण	२२०	१००%

अध्ययनातील परिणाम (Findings of the Study):

२२० प्रतिसादकांकडून संकलित केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणातून भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांच्या सहभागाबाबत महत्त्वपूर्ण माहिती प्राप्त झाली आहे. निष्कर्षांनुसार गावपातळीवर विकास उपक्रमांच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख प्रक्रियेत समुदायाचा सहभाग महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

अभ्यासातून असे आढळून आले की पुरुषांचा सहभाग (५९.०९%) महिलांच्या सहभागापेक्षा (४०.९१%) अधिक आहे. तथापि, स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि समुदाय आधारित संस्थांमुळे महिलांचा सहभाग हळूहळू वाढत आहे. विकास उपक्रमांमध्ये महिलांच्या सहभागामुळे ग्रामीण भागात जागरूकता वाढली असून सामाजिक सक्षमीकरण आणि उपजीविकेच्या संधींमध्येही सुधारणा झाली आहे.

वयानुसार केलेल्या विश्लेषणानुसार ३१ ते ४५ वर्षे वयोगटातील प्रतिसादकांचा सहभाग (३८.६४%) सर्वाधिक आहे. यावरून असे सूचित होते की मध्यम वयोगटातील व्यक्ती सामाजिक जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक सक्रियतेमुळे समुदाय विकास उपक्रमांमध्ये अधिक सक्रिय असतात. तरुणांचाही सहभाग दिसून येतो, परंतु वृद्ध व्यक्तींचा सहभाग तुलनेने कमी आहे. शैक्षणिक विश्लेषणानुसार बहुसंख्य प्रतिसादकांचे शिक्षण प्राथमिक किंवा माध्यमिक स्तरापर्यंत (६१.३७%) आहे, तर उच्च शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींचे प्रमाण तुलनेने कमी आहे. शिक्षणाचा स्तर विकास योजनांविषयी जागरूकता आणि सहभागावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव टाकतो. जास्त शिक्षित व्यक्तींना शासकीय योजनांविषयी अधिक माहिती असल्याचे आढळते. अभ्यासातून असेही दिसून आले की ४३.१८% प्रतिसादक विकास कार्यक्रमांविषयी पूर्णपणे जागरूक आहेत, तर ३६.३६% प्रतिसादक अंशतः जागरूक आहेत. मात्र सुमारे २०.४६% प्रतिसादकांना विकास उपक्रमांविषयी माहिती नाही, यावरून गावपातळीवर अधिक प्रभावी माहिती प्रसार आणि जनजागृती मोहिमांची आवश्यकता असल्याचे स्पष्ट होते. सहभागाच्या दृष्टीने ४०.९१% प्रतिसादक नियमितपणे विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात, तर ३४.०९% प्रतिसादक कधीकधी

सहभागी होतात. यावरून विकास उपक्रमांमध्ये समुदायाचा मध्यम स्तराचा सहभाग असल्याचे दिसून येते. शासकीय यंत्रणा आणि स्थानिक समुदाय यांच्यातील संवाद वाढवल्यास सहभागाची पातळी आणखी वाढू शकते.

अभ्यासातून लोक ज्या विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात त्यांचे प्रकारही स्पष्ट झाले. ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमांमध्ये सर्वाधिक सहभाग (२७.२७%) आढळतो. त्यानंतर स्वच्छता कार्यक्रम (२२.७३%) आणि जलसंवर्धन उपक्रम (१८.१८%) येतात. गृहनिर्माण योजना आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमध्येही लक्षणीय सहभाग दिसून येतो.

एकूणच, निष्कर्षांवरून असे दिसते की भंडारा जिल्ह्यातील स्थानिक समुदाय विकास कार्यक्रमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होत आहेत. तथापि, जागरूकता वाढविणे, समावेशक सहभाग प्रोत्साहित करणे आणि ग्रामपंचायत व स्वयं-सहायता गट यांसारख्या स्थानिक संस्थांची भूमिका अधिक बळकट करणे आवश्यक आहे. यामुळे ग्रामीण विकास अधिक प्रभावी आणि टिकाऊ होऊ शकतो.

चर्चा (Discussion):

अध्ययनातील परिणाम भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत स्थानिक समुदायांची महत्त्वपूर्ण भूमिका अधोरेखित करतात. संकलित माहितीवरून असे दिसून येते की समुदायाचा सहभाग मध्यम स्तरावर असला तरी तो ग्रामीण विकासाशी संबंधित विविध उपक्रमांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतो. रोजगार निर्मिती, स्वच्छता सुधारणा, जलसंवर्धन आणि गृहनिर्माण विकास यांसारख्या उपक्रमांमध्ये स्थानिक लोकांचा सहभाग विकास कार्यक्रम अधिक परिणामकारक बनवतो.

लिंगानुसार निष्कर्षांमध्ये पुरुषांचा सहभाग महिलांपेक्षा अधिक असल्याचे दिसून आले. तथापि, स्वयं-सहायता गट आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमुळे महिलांचा सहभाग हळूहळू वाढत आहे. या गटांमुळे महिलांना समुदाय चर्चांमध्ये, विकास उपक्रमांमध्ये आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. महिलांच्या वाढत्या सहभागामुळे सामाजिक विकास आणि कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीतही सुधारणा होत आहे.

वयानुसार वितरणानुसार ३१ ते ४५ वर्षे वयोगटातील व्यक्ती विकास कार्यक्रमांमध्ये सर्वाधिक सक्रिय आहेत. हा वयोगट सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्रिय असल्यामुळे समुदाय विकास उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग अधिक असतो. तरुणांचाही सहभाग दिसून येतो; परंतु जनजागृती कार्यक्रम आणि युवक सहभाग उपक्रमांद्वारे त्यांचा सहभाग अधिक वाढविता येऊ शकतो.

शिक्षणाचा स्तरही सहभागावर प्रभाव टाकतो. प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या प्रतिसादकांचा सहभाग जास्त असल्याचे दिसून येते. यावरून मूलभूत शिक्षणामुळे लोकांना विकास योजनांचे महत्त्व समजण्यास मदत होते. तथापि, उच्च शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्याने अनेक ग्रामीण नागरिकांना शासकीय योजनांविषयी सखोल माहिती मिळण्यास मर्यादा येतात.

जागृतीशी संबंधित माहितीनुसार काही प्रतिसादकांना विकास कार्यक्रमांविषयी माहिती असली तरी अनेकांना अंशतः किंवा अजिबात माहिती नाही. यावरून ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि स्थानिक संस्थांमार्फत अधिक प्रभावी माहिती प्रसार आणि जनजागृती कार्यक्रमांची आवश्यकता स्पष्ट होते.

सहभागाच्या पातळीवरून असे दिसते की अनेक प्रतिसादक नियमित किंवा कधीकधी विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात. यावरून योग्य संधी मिळाल्यास समुदाय विकास कार्यात योगदान देण्यास लोक तयार असतात. ग्रामीण रोजगार, स्वच्छता आणि जलसंवर्धन कार्यक्रमांमध्ये सर्वाधिक सहभाग दिसून येतो, ज्यातून ग्रामीण भागातील मूलभूत गरजांचे महत्त्व स्पष्ट होते.

एकूणच, चर्चेवरून असे दिसते की समुदायाचा सहभाग अस्तित्वात असला तरी तो अधिक बळकट करण्यासाठी जागरूकता वाढविणे, समावेशक सहभाग, मजबूत स्थानिक प्रशासन आणि क्षमता विकास कार्यक्रम आवश्यक आहेत. विशेषतः महिला, युवक आणि वंचित घटकांचा सक्रिय सहभाग वाढविल्यास जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रम अधिक प्रभावी ठरतील.

निष्कर्ष:

भंडारा जिल्ह्यातील विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांचा सहभाग या विषयावरील अभ्यासातून ग्रामीण विकास साध्य करण्यात स्थानिक लोकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट होते. अभ्यासातील निष्कर्षांनुसार शासन आणि स्थानिक संस्थांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध विकास कार्यक्रमांच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख प्रक्रियेत समुदायाचा सहभाग महत्त्वपूर्ण योगदान देतो. ग्रामीण रोजगार, स्वच्छता, जलसंवर्धन, गृहनिर्माण आणि महिला सक्षमीकरणाशी संबंधित कार्यक्रमांना गावकऱ्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे अधिक लाभ झाला आहे.

संशोधनातून असेही दिसून येते की ग्रामपंचायत, स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि गावपातळीवरील समित्या या संस्था समुदायाचा सहभाग वाढविण्यात आणि विकास उपक्रमांविषयी जागरूकता निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या संस्थांमुळे गावकऱ्यांना त्यांच्या गरजा मांडण्याची, निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची आणि त्यांच्या जीवनावर थेट परिणाम करणाऱ्या विकास कार्यांमध्ये योगदान देण्याची संधी मिळते. तथापि, या अभ्यासातून काही अडचणी देखील स्पष्ट झाल्या आहेत. योजनांविषयी अपुरी माहिती, कमी शैक्षणिक स्तर, सामाजिक-आर्थिक विषमता आणि माहितीपर्यंत मर्यादित प्रवेश यांसारख्या घटकांमुळे काही समुदाय सदस्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो. विशेषतः महिला आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना विकास प्रक्रियेत पूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते. या अडचणी असूनही अभ्यासातून असे निष्कर्ष निघतात की भंडारा जिल्ह्यात समुदायाचा सहभाग हळूहळू वाढत आहे. जनजागृती मोहिमा मजबूत करणे, शासन व स्थानिक लोकांमधील संवाद सुधारणे आणि समावेशक सहभागाला प्रोत्साहन देणे यामुळे विकास कार्यक्रमांची परिणामकारकता अधिक वाढू शकते. क्षमता विकास उपक्रम, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि तळागाळातील संस्थांना बळकटी देणे यामुळे समुदाय अधिक सक्रियपणे विकास प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतो. अखेर असे म्हणता येईल की विकास कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक समुदायांचा सक्रिय सहभाग पारदर्शकता, जबाबदारी आणि दीर्घकालीन टिकाऊपणा सुनिश्चित करण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. स्थानिक लोकांचा अधिक सहभाग प्रोत्साहित केल्यास भंडारा जिल्ह्यातील ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण सामाजिक आणि आर्थिक विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ:

1) *Girhepunje, S. C. (2024). The tribal community's social status and skill development programme in Bhandara, Maharashtra. International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology, 12(3), 1546–1549.*
2) *Gokhale Institute of Politics and Economics. (2015). Monitoring and evaluation of programme implementation plan: Bhandara district 2014–15. https://gipe.ac.in/wp-content/uploads/2024/03/PIP-Bhandara-2014-15.pdf*
3) *Kasar, S. (2019). Community participation in rural development. MZU Journal of Humanities and Social Sciences, 5(1). http://mzuhssjournal.in/images/resources/v5n1/kasar.pdf*
4) *Moghe, K. (2009). Community conserved areas in Maharashtra. In N. Pathak (Ed.), Community conserved areas in India: A directory (pp. 235–258). Kalpavriksh. https://kalpavriksh.org/wp-content/uploads/2019/01/Community-Conserved-Areas-in-India.pdf*
5) *Paudmal, S. A. (2020). Development program operational status and scheduled caste women: The crisis and contradiction. Research Papers Publication 2021–2022, 19–22. https://rsccollegemahagaon.ac.in/naac_reports/Research%20Papers%20Publication%202021-2022.pdf*
6) *SDM Institute for Management Development. (2023). Assessing the impact of people's participation in Gram Panchayat functions for rural development. https://www.sdmimd.ac.in/iec2023/papers/IEC2373.pdf*
7) *Sharma, P., & Singh, R. (2025). Community participation in urban development projects: Case studies from India. Journal of Applied Bioanalysis, 17–26. https://journalofappliedbioanalysis.com/community-participation-in-urban-development-projects-case-studies-from-india*
8) *Singh, A. K., & Patil, S. (2021). District drinking water planning for sustainability in Maharashtra: Between local and global scales. Sustainability, 13(15), 8288.*
9) *District Bhandara, Government of Maharashtra. (2026a). District strategic plan for holistic socio-economic development. https://bhandara.gov.in/planning-department/*
10) *District Bhandara, Government of Maharashtra. (2026b). History and administration of Bhandara district. https://bhandara.gov.in/history/*
11) *Directorate of Municipal Administration. (2011). Families below poverty in urban areas: Bhandara district social and community services report. http://des3.mahaonline.gov.in/SDB_Reports/Bhandara/PDF/2010-11_Bhandara_DSA_8_27.pdf*
12) *Maharashtra Forest Department. (2012). Executive summary of the working plan for Bhandara forest division. https://mahaforest.gov.in/writereaddata/managementpdf/1342162674Bhandara%20Summery.pdf*
13) *Ministry of Education. (2017). Social innovation case study: Bhandara district on its way to 100% enrollment. Repository of Social Innovations.*

https://repository.education.gov.in/wp-content/uploads/2017/07/social-innovation-case-study--bhandara-district-on-its-way-to-100-enrolment.pdf

14) *Zilla Parishad Bhandara. (2026). District rural development system department: Vision, mission and implementation of centrally sponsored schemes. https://zpbhandara.maharashtra.gov.in/en/district-rural-development-system-department/*
15) *Devgatha. (2025). Bhandara district development schemes for growth and infrastructure. https://devgatha.in/en/bhandara/bhandara-district-development-under-devendra-fadnavis/*
16) *MOIL Limited. (2024). Annual report 2023–24: Uplifting the communities we serve in Bhandara. https://moil.nic.in/userfiles/file/InvRel/Financials/Annual_Report_2023-24.pdf*
17) *World Bank. (2014). Indigenous peoples development plan: Resettlement and community participation in Maharashtra. https://documents1.worldbank.org/curated/en/466911468266408364/txt/RP14600v200RP0000PUBLIC00Box379852B.txt*
18) *World Bank Research Observer. (2024). Community participation in development planning: Regional case studies from India. https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/10185291241273720*